

Het komt me voor, dat de auteur zich met die hantering van een Braudelliaans tijdschema nodeloos allerlei compositorische problemen op de hals heeft gehaald. Als centrale vraag fungeert het probleem 'welke mogelijkheden de mensen hadden om hun natuurlijke en sociale omgeving te beheersen'. Gezien de uitwerking komt dit vooral neer op het traceren van de wisselwerking tussen demografie en economie. Doordat de economische ontwikkeling voornamelijk in het tijdsperspectief van structuur en conjunctuur is geplaatst en de demografische in dat van *événements*, schuren de variabelen wat ongemakkelijk langs elkaar heen. Dat had mijns inziens voorkomen kunnen worden, door beide factoren op lange, middellange en korte termijn te analyseren. Ze zijn nu teveel in eikaars verlengde gelegd.

Daarbij is nog een tweede schoonheidsfout te constateren. In het demografische hoofdstuk wordt er van uitgegaan, dat Maasland een hoogontwikkelde gespecialiseerde samenleving was. De bevolkingsontwikkeling wordt in dat perspectief geanalyseerd. Die hoge ontwikkelingsgraad is in de voorgaande, economisch getinte hoofdstukken vastgesteld. Noordam weet deze inderdaad redelijk aannemelijk te maken, onder meer door te wijzen op de diversificatie in de beroepsstructuur en het synchroon lopen van de prijsontwikkeling met die in andere gebieden. Maar de bronnen laten hem wel enigszins in de steek. Zo moet hij voor de prijsreeksen gebruik maken van die voor het nabijgelegen Delft en kan hij om de marktorientatie van de Maaslandse landbouw aan te tonen slechts gebruik maken van de gegevens van één boerderij, die in het bezit was van een Delfts weeshuis en daaraan leverde.

Daarom zet hij zijn argumentatie kracht bij door te wijzen op een aantal demografische karakteristieken, die kenmerkend zijn voor een hoogontwikkelde samenleving, zoals nucleaire gezinnen, omvangrijke migratie, ... Maar daarmee wordt dus eigenlijk de redenering omgedraaid.

Ondanks dit kritiekpunt, blijft mijn bewondering voor Noordams' dissertatie onverlet. Hij heeft een modelstudie afgeleverd, die iedere beoefenaar van de lokale en regionale geschiedenis moet kennen en liefst ook moet navolgen.

P. Kooij

G. Hekma, e. a., ed., *Goed verkeerd. Een geschiedenis van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen in Nederland* (Amsterdam: Meulenhof, 1989, 264 blz., f34,50, ISBN 90 290 9918 6).

In deze bundel staat de emancipatiestrijd van homoseksuelen in Nederland centraal. De bundel ligt — wat de historiografische oriëntatie betreft — in het verlengde van de gelijknamige tentoonstelling in het Amsterdams Historisch museum. Alleen het scala van onderwerpen, dat in de bundel aan bod komt, is breder en gevarieerder. De onderwerpen variëren van beschrijvingen van homoseksuele en lesbische subculturen tot de discussies over homoseksualiteit in confessionele kringen, van de verschijning van homoseksualiteit in de kunsten in Nederland en de reacties die daarop kwamen tot homovervolgingen in de Nederlandse geschiedenis. De artikelen verschillen behalve van thematiek ook van stijl. Behalve strikt wetenschappelijke artikelen zijn er een aantal (prachtige!) korte bijdragen opgenomen waarin verslag gedaan wordt van de 'eigen' emancipatieperikelen van de auteurs — onder andere Rudi van Dantzig en Jac Heijer. Het geheel is van een uitvoerige historiografische introductie voorzien.

In sommige opzichten biedt deze opzet van de bundel voordelen. Het zal voor buitenstaanders interessant zijn te lezen hoeveel weerstand de emancipatiestrijd opgeroepen heeft. Zo verhaalt Maaïke Meijer in haar bijdrage over de radicaal-feministische actiegroep Paarse september van de weerstand die kritiek op de dwang tot heteroseksualiteit in onze cultuur destijds wekte.

Tegelijkertijd kleven er nadelen aan deze benadering. Om bij het artikel van Meijer te blijven, zo duidelijk als haar verslag over de reacties van mannen op de acties van Paarse september is — de weigering van het COC een ruimte ter beschikking te stellen voor een vrouwenavond —, zo verhullend is het over conflicten van Paarse september met feministische vrouwenorganisaties. Soms beperkt zij zich tot spijtbetuigingen achteraf— 'we hadden na die discussie beter uit het vrouwenhuis weg kunnen blijven' —, die alleen voor insiders begrijpelijk zijn.

Historici zullen met name geïnteresseerd zijn in de artikelen waarin resultaten van historisch en antropologisch onderzoek worden gepresenteerd. Hun belangstelling zal uitgaan naar analyses van het leven van homoseksuelen (m/v) in het verleden. Dan stelt de bundel enigszins teleur. Zo is er een bijdrage van Wilhelmina van Wetering over liefdesrelaties onder creools-Surinaamse vrouwen in Nederland en in Suriname. Daarin worden homoseksuele relaties als een overlevingsstrategie voor vrouwen geïnterpreteerd. In dat verband wijst Van Wetering op de matrifocale oriëntatie die de creoolse cultuur aan het begin van deze eeuw kreeg, toen mannen door de economische omstandigheden werden gedwongen elders werk te gaan zoeken. Als gevolg daarvan ontwikkelden vrouwen een ingewikkeld netwerk van relaties om elkaar wederzijds te steunen in de dagelijkse strijd om het bestaan. In deze context zouden liefdesrelaties een variatie op het thema zijn, — een van de vele vormen van steun die vrouwen elkaar geven. Tegelijkertijd, betoogt Van Wetering, is het lesbische een tegen-model. Op deze manier zouden vrouwen zich afzetten tegen het instabiele, vrijblijvende karakter dat heteroseksuele relaties onder invloed van de absentie van mannen gekregen hebben. Voor beide interpretaties ontbreken overtuigende argumenten. Is haar analyse van de voorstelling van het lesbische in de creoolse cultuur bij nader inzien niet een analyse van de voorstelling van het vrouwelijke? Immers, Van Wetering ziet het redderige en het moederlijke als kenmerken van lesbische relaties. Eerder heeft Van Wetering dat gewaardeerde karaktereigenschappen van vrouwen in een matrifocale cultuur genoemd. Op basis waarvan wordt homoseksualiteit van vrouwen, als een tegen-cultuur geïnterpreteerd? Is het netwerk van creoolse vrouwen niet één grote tegen-cultuur? Het is duidelijk dat het probleem ligt in een gebrekkig onderscheid in de voorstelling van het lesbische en de voorstelling van vrouwelijkheid in de analyse van Van Wetering. Al met al verwerft de lezer weinig inzicht in de voorstelling van homoseksualiteit van vrouwen bij de Surinaamse creolen.

In de bijdrage van Theo van der Meer valt een vergelijkbare verwarring te bespeuren. Daarin wordt verslag gedaan van een aantal rechtszaken tegen tribades in de achttiende eeuw. In de analyse van Van der Meer worden aspecten van het vrouwelijke in de lesbische systematisch genegeerd. Volgens Van der Meer zouden tribades geen eigen netwerken of eigen organisatievormen hebben. Dat is een verbazingwekkende conclusie. Vrouwen zijn gewoon een groot deel van hun leven in een netwerk van relaties met andere vrouwen te slijten. Is het niet waarschijnlijker dat deze netwerken niet als tribadisch zijn herkend? Bijvoorbeeld omdat vrouwen gewoon zijn hun leven bij huis, onder toezicht van vader of echtgenoot te slijten? Wordt dat niet bevestigd door het feit dat alleen vrouwen, die al op gespannen voet met de wet stonden, zijn 'ontdekt'? Alleen tribades die ook prostitué of bedelares waren, zijn gerechtelijk vervolgd. Dat wordt weliswaar door Van der Meer signaleerd, maar de betekenis daarvan wordt door zijn geringe aandacht voor het sekseverschil onvoldoende onderkend.

Op dit punt blijft de bundel in gebreke. In de artikelen ontbreekt vaak de aansluiting met actuele discussies in de historiografie van seksualiteit en gender. Anders dan de ondertitel voorgeeft is *Goed verkeerd* een geschiedenis van de emancipatiestrijd van homoseksuelen in Nederland.

M. van Tilburg

D. van Damme, *Armenzorg en de staat. Comparatief-historische studie van de origines van de moderne verzorgingsstaat in West-Europa (voornamelijk achttiende tot begin negentiende eeuw)* (Gent: D. van Damme (Eedverbondkaai 271, 9000 Gent), 1990, ISBN 90 73045 04 5).

In 1979 publiceerden C. Lis en H. Soly hun *Poverty and capitalism in pre-industrial Europe*, een mijlpaal in de geschiedschrijving over sociale politiek. In een veld dat werd gedomineerd door een institutionele benadering van het fenomeen armenzorg en waarin de aandacht vooral uitging naar de goede bedoelingen van de armenverzorger en de kwalijke effecten daarvan op de arbeidsmoraal, introduceerden Lis en Soly op suggestieve wijze een maatschappelijke context. Hun voornaamste stelling was, dat de armenzorg in pre-industrieel Europa begrepen moet worden als een combinatie van arbeidsmarktpolitiek en sociale controle. In 1985 vatten zij hun opvattingen samen in een kleiner boek, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)*, waaraan Dirk van Damme een omvangrijke bijdrage over de negentiende eeuw toevoegde. Nu heeft Van Damme op zijn beurt over deze materie een boek geschreven, dat overigens een bewerking is van zijn in 1989 te Gent gepresenteerde proefschrift. Evenals de twee genoemde boeken is het een synthese van secundaire literatuur.

Van Damme is een sociale-wetenschapper, geen historicus. Dit verklaart wellicht de invalshoek die in de ondertitel tot uitdrukking wordt gebracht: het gaat hem om de wortels van de moderne verzorgingsstaat. In het eerste hoofdstuk passeren de belangrijkste theoretische noties aangaande dit vraagstuk de revue. Dit gebeurt op heldere en evenwichtige wijze, al moet men enig jargon daarbij voor lief nemen.

In het tweede hoofdstuk ontwerpt de schrijver vervolgens een eigen visie op de armenzorg. Lis en Soly vormen daarbij het vertrekpunt, maar Van Damme is zeker geen slaafs navolger. Waar Lis en Soly zich, zoals het revisionisten betaamt, scherp afzetten tegen de heersende visie op de charitas, is Van Damme bereid ook de positieve elementen ervan te onderkennen en deze zelfs tot een wezenlijk bestanddeel van zijn analyse te maken. Voor hem is armenzorg niet slechts beheersingsinstrument, maar ook een bijdrage aan de maatschappelijke integratie. Aan de dubbele doelstelling die Lis en Soly aan de armenzorg toekenden — beheersing van arbeidsmarkt en openbare orde — wordt daarom een tweede laag toegevoegd. In het economisch vlak diende de armenzorg enerzijds om de lagere klassen tot loonarbeid aan te moedigen of zelfs te dwingen (cf. Lis en Soly), anderzijds garandeerde de armenzorg echter ook de fysieke overleving van de armen. Op het politieke vlak droeg de armenzorg enerzijds bij aan het handhaven van de openbare orde, maar stond anderzijds ook in een traditie van bescherming van de zwakkeren die zijn wortels in christendom en feodalisme vindt en wellicht uniek Europees genoemd mag worden. Deze doeleinden van de sociale politiek waren, zoveel zal duidelijk zijn, allerminst identiek en vaak zelfs ronduit tegenstrijdig. Dit is volgens Van Damme een belangrijke oorzaak voor de uiteenlopende verschijningsvormen die het fenomeen kon aannemen.

De twee theoretische hoofdstukken worden gevolgd door vier empirische, waarin de situatie in verschillende Westeuropese landen wordt geanalyseerd. Dit gebeurt in hoofdzaak aan de hand van de hervormingen die in de decennia rond 1800 tot stand kwamen. Duitsland, Frankrijk en in mindere mate Engeland eisen de meeste aandacht op, maar verscheidene kleinere landen, waar onder ook België en Nederland, worden eveneens in de beschouwing betrokken.

De genoemde hervormingen vonden plaats tegen de achtergrond van een massale verpaupering in de eeuw na 1750. Deze verpaupering is nog steeds niet adequaat verklaard en ook Van Damme komt er, ondanks suggestieve gedeelten over proletarisering, niet werkelijk uit. Zoveel is echter wel duidelijk, dat de instellingen voor armenzorg, en vervolgens de autoriteiten, door